

QƏDİM ROMADA DİNİ MÜHİT VƏ DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİ

Tural VƏLİZADƏ,

*Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin
Dini maarifləndirmə işinin təşkili
şöbəsinin aparıcı məsləhətçisi,
tural.valizade@gmail.com*

AÇAR SÖZLƏR: *dövlət və din münasibətləri, Qədim Roma, Misir, Oktavian Avqust, pontefix maksimus.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *государственно-религиозные отношения, Древний Рим, Египет, Октавиан Август, Великий понтифик.*

KEY WORDS: *state and religion relationships, Ancient Rome, Egypt, Octavian Augustus, pontifex maximus.*

Giriş

Dövlət-din münasibətlərinin tarixi qədim sivilizasiyalara qədər uzanır. Bu münasibət tarixin bir çox dövründə fərqli formada özünü göstərmişdir. Əvvəllər tək hakim olan din, dövlətin yaranması ilə yerini tam olmasa da, qismən ona vermişdir. Siyasi quruluş olan dövlətin yaranmasından sonra müəyyən dövrlərdə dövlət dinə nəzarət etmiş, bəzən isə əksinə, din dövləti idarə etmişdir. Hər ikisinin cəmiyyətdə iki fərqli hakimiyyət kimi bir-birinə mane olmadan fəaliyyət göstərdiyi dövrlər də olmuşdur [1].

Əslində, dövlət və din tarix boyu biri digərindən asılı şəkildə mövcud olmuşdur. Dinin cəmiyyət qarşısındakı əsas funksiyalardan birinin öz qaydalarına əsasən nizam yaratmaq olduğunu, dövləti isə siyasi güc mərkəzi kimi qəbul etsək, bu iki təsisat arasında olan münasibətləri anlamaq asanlaşar. Yəni dövlət dinin yayılmasında və təşəkkül tapmasında müstəsna rol oynadığı kimi, din də qanunilik və nizam yaratma qabiliyyəti baxımından cəmiyyətin idarə edilməsində dövlət üçün əvəzolunmaz vasitə olmuşdur [2].

Zaman keçdikcə dövlətin siyasi nüfuzunun artması, müstəqil qanunvermə bacarığının yaranması ilə dövlət-din münasibətləri fərqli müstəvidə təzahür etmişdir. Nəticədə dinin dövlətin siyasi həyatındakı mövqeyi, qanunverici təşəbbüsünün olması baxımından dövlət idarəçiliyində iki əsas model yaranmışdır. Birincisi dünyəvi dövlət modelidir. Bu modeldə din dövlətdən ayrılır. Yəni din adamları dövlətin siyasi və hüquqi fəaliyyətində heç bir rol oynamır, idarəçilikdə dünyəvilik prinsipləri dominant hesab edilir. Buna baxmayaraq, dini fəaliyyətə qanunla icazə verilir. İkincisi isə qanunvericilik və idarəetmədə dominantlığın dinə məxsus olduğu modeldir. Bu cür teokratik dövlətlərdə dini strukturlar və din xadimləri dövlət siyasətinə ciddi təsir gücünə malik olurlar [2].

Hazırda dünyada dövlət-din münasibətlərində gərginlik müşahidə edilir, bunun da tarixi

qədimdir. Tarixə nəzər saldıqda dövlət-din münasibətlərində yaranan problemlərin əsasən Qərb cəmiyyətlərində baş verdiyini görürük. Bu problemləri araşdırmaq üçün xüsusən Avropa tarixinə nəzər salmaq lazımdır. Çünki dünyəvilik Xristianlıq və Qədim Romadan başlayaraq uzun və qanlı mübarizələrdən sonra ortaya çıxmışdır [3]. Ümumiyyətlə, dünyada dövlət-din münasibətlərini təhlil etmək üçün Avropa, xüsusən də Qədim Roma tarixinə nəzər yetirmək olduqca vacibdir.

Əsası e.ə. VIII əsrdə qoyulan Qədim Roma dövlətinin 395-ci ildə Şərqi və Qərbi Roma olmaqla iki hissəyə parçalanmasını və Şərqi Romanın (Bizans) XV əsrə qədər (1453-cü il) yaşadığını nəzərə alsaq, onun dünya tarixinin ən uzunömürlü dövləti olduğu qənaətinə gələ bilərik. Roma imperiyası İtaliya yarımadasında yaranmış və Aralıq dənizi hövzəsində genişlənərək Avropa, Afrika və Asiya qitələrinin bir hissəsini tərkibinə qatmışdır. Romanın tarixi ənənəvi olaraq üç dövrə bölünür: çarlıq (e.ə.753-e.ə.509), respublika (e.ə.509-e.ə.27), imperiya dövrü (e.ə.27- bizim eranın 476-cı ili) [4].

Qədim Roma imperiyası hakim olduğu geniş coğrafiyada yaşayan fərqli etnik kökə, dilə, dinə və mədəniyyətə mənsub insanları siyasi quruluşu və hüquqi sistemi sayəsində əsrlər boyu idarə etməyi bacarmışdır. Təxminən iki min il tarixi olan Qədim Roma hüququ¹, dövlət idarəçiliyi, dinə baxışı, mədəniyyəti ilə Qərb hüquq sisteminin, mədəniyyətinin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. Şəhər dövlətindən imperiyaya çevrilən Roma bir çox ölkənin dilinə, ədəbiyyatına, qanunlarına, idarəçilik üsullarına da təsir etmişdir. Bundan əlavə, Xristianlığın Avropada bu qədər geniş yayılmasının və birləşdirici güc kimi formalaşmasının ən böyük faktorlarından biri də Roma imperiyasıdır. Zəngin dövlətçilik ənənəsi olan Romanın tarixini və dövlət idarəçiliyini araşdırarkən dövlət-din münasibətlərini öyrənmək əhəmiyyətlidir. Çünki romalıların həyatında dinin xüsusi yeri olmuşdur. Hətta Romanın siyasi tarixi onun dini keçmişi ilə də birbaşa əlaqəlidir.

Qədim romalıların dini haqqında dəqiq məlumatlar yetərli qədər deyil. Səbəb isə bu mövzu ilə əlaqədar arxeoloji araşdırmaların az aparılmasıdır [5]. Əvvəllər bu dinin stabil olduğu düşünülə də, sonrakı araşdırmalar bu fikrin yanlışlığını ortaya qoydu. Əslində, romalıların dini inancını dinamik, dəyişkən olmuşdur. Roma cəmiyyətində əvvəllər animizm, totemizm və naturalizm inancları əsas yer tutsa da, zaman keçdikcə romalıları öz adətlərinə uyğun ilahlar yaratmağa başlamışlar. Daha dəqiq ifadə ilə, romalıları öz tanrılarını və inanclarını zamanın ehtiyaclarına əsasən yaratmışlar [5].

Politeist Roma dininin baş tanrısı, səma və işıq tanrısı Yupiter latın şəhərlərinin qoruyucusu və idarəçisi kimi qəbul edilmişdir. Yupiterdən sonra romalıların atası hesab olunan Mars ikinci, Quirinus isə üçüncü böyük tanrı qəbul edilirdi. Zamanla Mars və Quirinus unudulmuş, onların yerini Yunona və Vesta, sonrakı dövrlərdə isə Vestanı Minerva əvəz etmişdir. Bu da Roma dininin daha bir özəlliyi idi ki, bəzi tanrılar zamanla unudulur, onların yerini başqa tanrılar tuturdular.

Romalılar üçün ailə müqəddəs hesab edilirdi. Çoxtanrılı, İtaliyanın yerli inancları, adətləri

¹ Roma hüququ dövlət qurulduqdan (e.ə. 753) VI əsrin ortalarına qədər Roma və ona tabe olan ərazilərin xalqlarına tətbiq olunan hüquqi sistemdir. Şərqi Roma İmperatoru I Yustinian Roma qanunları əsasında "Corpus Juris Civilis" adlı vahid hüquqi normalar və qanunlar külliyyatı hazırlamışdır.

ilə ölkə xaricindəki digər dini inancları özündə birləşdirən qədim Roma dini ailə və dövlət kultu üzərində qurulan xalq dini olmuşdur. Roma dininin ən ibtidai mərhələsi cəmiyyətdə dağınıq və vahid qaydaları olmayan dini ünsürlərin bir arada yaşadığı dövrə təsadüf etmişdir. Zamanla bu qeyri-müəyyən dini ünsürlər sadə bir sintezlə ailə kultunu formalaşdırmışdır. “Pater familias” - ata dominantlığı üzərində qurulan ailə kultu Romanın şəhərləşməsi ilə paralel olaraq rəsmiləşmiş və Roma dövlət dininin əsasını qoymuşdur [6].

Erkən dövrlərdə Roma dinində rituallar ailəvi xarakter daşıyırdı. Ailə başçısı ailə üzvlərini və qulları bir ocağın ətrafına toplayaraq dua edir və tanrılara yeməklər təqdim edirdi. Bu rituallar ailə bağlarının möhkəmliyi, eyni zamanda əcdadları xatırlamaq üçün olduqca vacib əməl sayılırdı.

Romada ailə daxilində təşkil olunan dini mərasimlər zamanla bütün cəmiyyəti əhatə etmişdir. Bu mərasimləri təşkil və onlara nəzarət etmək üçün dini qurumlara ehtiyac duyulmuş, beləliklə, ruhanilər sinfi meydana çıxmışdır. Kahinlər məclisindən (Collegium Pontificum) ibarət olan sinif dinin tələblərini müəyyən qaydalar çərçivəsində yerinə yetirməkdən məsul idilər [7]. Tanrılarla münasibətləri tənzimləmək üçün romalılar kahinlər məclisinin başçılığı altında ilin müəyyən günlərində şənliklər təşkil edir, tanrılara dualar edir, qurbanlar verirdilər. Bununla onlar ailənin və dövlətin təhlükəsizliyini qoruya bilmək üçün tanrıları razı saldıqlarına (Pax Deorum)² inanırdılar [6].

Romada dövlət-din münasibətlərinin əsası ilk dəfə Romanın qurucusu hesab edilən Romulun xələfi Numa Pompilinin (e.ə 715-673) dövründə qoyulmuşdur. Numa ən önəmli üç tanrı - Yupiter, Mars və Quirinus üçün xüsusi kahinlər məclisi qurmuş və dini mərasimləri ilk dəfə sistemli hala salmışdır. Həmin dövrdə ilin bəzi günlərinə dini mənə vermə adəti yaranmağa başlamışdır. Cəmiyyət həyatının vacib elementlərindən olan dini mərasimlər artıq dövlət idarəçiliyində mühüm rol oynamışdır. Numanın davamçıları olan sonrakı krallar da genişlənən dinlərinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verməyə çalışmışlar və bu əsnə krallıq dövrünün sonuna (e.ə. 510-cu il) qədər davam etmişdir [7].

Qədim Romada dinin ən vacib elementlərindən biri də kahinlər idi. Tanrılarla dövlət arasında əlaqələrin qurulmasına cavabdeh olan, cəmiyyət arasında hörmətli yer tutan kahinlərin fəaliyyəti rəsmi idi və onlara senatla imperator tərəfindən nəzarət edilirdi. Krallıq dövründə kahinlik iyerarxiyasında (ordo sacerdotum)³ kral kahinindən (rex sacrorum)⁴ sonra flaminlər (flamines maiores) gəlirdi. Flaminlər yalnız Yupiter, Mars və Quirinusa xidmət edirdilər. Flamin vəzifəsi boş olduqda, yalnız pontifeks müvəqqəti əvəzedici rolunu oynaya bilərdi [8]. “Pontifeks maksimus” (latınca “ən böyük keşiş” deməkdir) pontifeks kollegiyasının baş kahini idi. Qədim Roma dinində ən vacib mövqe hesab edilən bu vəzifəyə e.ə. 254-cü ilədək patrisilər, daha sonra isə plebeylərdən təyin olunmağa başlandı. Əslində, Roma kahinləri içərisində ən güclü vəzifə olmasına baxmayaraq, pontifeks maksimus kahinlik iyerarxiyasında rəsmi olaraq

² Pax Deorum Roma və bir çox qədim dinlərin əsasıdır. Latın dilindən “tanrıların sülhü” kimi tərcümə olunur, insan əməlləri ilə tanrıları razı salmalıdır, əks təqdirdə onlar qəzəblənə bilər.

³ Qədim Roma dinində kahinlərin iyerarxiyası.

⁴ Monarxiya dövründə çar öz siyasi, hüquqi və hərbi hakimiyyətindən əlavə, dini hakimiyyətə də malik idi. Respublika dövründə bu hakimiyyət ömürlük təyin edilən kahinə verildi. O, Rex Sacrorum adlanırdı.

kral kahinindən və flaminlərdən sonra beşinci sırada gəlirdi (Rex sacrorum, Flamen Dialis, Flamen Martialis, Flamen Quirinalis, Pontifex maximus) [9].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Roma dinini dəyişkən hesab etmək olar. Ölkənin daxili və xaricində gedən ictimai, sosial, siyasi, iqtisadi proseslər də Roma dininin formalaşmasına və genişlənməsinə güclü təsir etmişdir. Bununla bağlı bir neçə faktor göstərmək olar. Birincisi, Romanın güclənməsi və geniş ərazilər ələ keçirməsidir. Romalılar ələ keçirdikləri ərazilərin mədəniyyətini və xalqların dini dəyərlərini də mənimsəyirdilər. İkincisi, Romanın iqtisadi əlaqələri nəticəsində uzaq ərazilərdən gələn tacirlər özləri ilə dini adətlərini də Romaya gətirirdilər. Zamanla bu adətlər də romalılar tərəfində qəbul olunaraq mənimsənilir və sintez edilirdi.

Tarix boyu Roma dininə üç fərqli mərhələdə təsir olmuşdur: e.ə. VIII əsrdə etruks, e.ə. VI əsrdə yunan və e.ə. III əsrdə helenistik-şərq dalğaları nəticəsində. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Roma tanrıları dəyişdirilmiş yunan tanrılarının oxşarlarıdır. Məsələn Zevs-Yupiter, Hera-Yunona, Afrodita-Venera, Artemida-Diana, Demetra-Serera, Afina-Minevra, Hermes-Merkuri, Ares-Mars, Poseydon-Neptun, Hestiya-Vesta. Yupiter, Yunon və Minevra Kapitolu üçlüyünü təşkil edirdi. Roma dinində hər tanrının öz fəaliyyət sahəsi var idi [5]. Bir romalı hansı tanrıya ibadət edəcəyini seçməkdə sərbəst idi. Əslində, romalıları bu baxımdan tolerant adlandırmaq olar. Bu ənənə Roma tabeliyinə daxil olan bütün ərazilərə şamil edilirdi.

Romalıların inanclarında dövlətin uğurlarının əsas səbəbi kimi ilahi və bəşəri liderlərin müştərək xidmətləri göstərilir. Bu isə siyasi və hərbi liderlərin tarix boyu tanrılarla yaxın münasibətdə olması fikrini yaratmışdır. Belə inancların yaranmasında yunan və Romanın birbaşa və ya dolayı yolla əlaqəsi böyük təsir göstərmişdir. Yunanlarda dövlət siyasətinin müəyyənlişməsində və ya hərbi qərarların verilməsində tanrıların razılığı əsas tutulurdu. Yunan orduları hərəkətə keçməmişdən qabaq tanrılara qurbanlar verir, xüsusi kahinlər həmin heyvanların bağırsaqlarına baxaraq tanrıların fikirlərini öyrənməyə çalışırdılar. Yunan inanc sistemində qurban tanrılardan yardım istəmək, tanrıların mövzu ilə bağlı düşüncələrini öyrənmək və ya yozmaq üçün əsas vasitə hesab olunurdu [7].

Tanrıları şərəfləndirmə məqsədi daşıyan rituallarla zəngin mədəniyyətin hakim olduğu digər bir bölgə Yaxşın Şərq idi. Burada da tanrıların müharibə, iqlim dəyişikliyi, təbii fəlakətlər və siyasi proseslərə təsir etdiklərinə inanırdılar. Bu səbəbdən, ilahi iradəni öyrənmək üçün müəyyən şəxslərə ehtiyac duyulurdu, bu da öz növbəsində peyğəmbərliyin yayılmasına təkan vermişdir. İnsanların qarşılaşdıqları müxtəlif xəstəliklər və uğursuzluqlar tanrının gözündən düşmə və tanrılara uyğun olmayan həyat təzi yaşanması kimi başa düşülürdü. Yaxın Şərq dini sistemində də tanrılara ibadətə əsasını məbədlərdə həyata keçirilən rituallar təşkil etmiş və ibadət, qurban vermək hökmdarın adından yerinə yetirilmişdir [7].

E.ə. 30-cu ildə Roma torpaqlarına qatılan Misirdə fironlar siyasi lider olmaqla yanaşı, həm də dini lider sayılırdı. Onlar özlərini tanrıların dünyadakı təmsilçiləri hesab edirdilər. Özlərini şərəfləndirmək üçün dini tədbirlər təşkil etdirir və məbədlər tikdirirdilər. Qədim Misirdə olduqca əhəmiyyətli sayılan dini festivallar dövlət ideologiyasını dəstəkləmək məqsədilə siyasi hədəflərə xidmət edirdi [7].

Sözgedən bu fərqli mədəniyyətlərin din anlayışları bir müddət sonra həmin ərazilərə hakim olan Romanın dini həyatına daxil olmuş və Roma dini quruluşunun formalaşmasına təsir göstərmişdir. Nəticədə ənənəvi Roma dini miladi dövrün başlanğıcına doğru (İmperiya dövrü) mühüm transformasiya yaşamış, göstərilən mədəniyyətlərdəki tanrı-hökmdar əlaqələrindən təsirlənərək yeni kult yaratmışdır. Romada “İmperator kultu” adlanan bu kultun əsasları Qay Yuli Sezarın dövründə qoyulmuşdur. Yuli Sezar ona sitayiş edilməsinə, büstünün məbəddəki tanrılarla yanaşı qoyulmasına icazə vermişdir. Lakin bu dövrdə Sezarın ilahi xüsusiyyətlərinin olması qəbul edilsə də, rəsmi şəkildə ilahiləşdirilməmiş və kult elan olunmamışdır [7].

E.ə. 44-cü ildə Sezarın öldürülməsindən sonra hakimiyyətə onun yeganə varisi olan oğulluğu Avqust gəlmişdir. Avqust hakimiyyətə gəlməyə ona müxalif qüvvələr ilə mübarizədən sonra müvəffəq olmuşdur. Sezarın düşmənlərini məğlub etdikdən sonra siyasi gücü olan Mark Antoni ilə açıq mübarizəyə başlamışdır. Gənc Avqust Sezar tərəfdarlarının dəstəyini qazanmaq məqsədilə ilk növbədə siyasi mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Əvvəlcə Sezarın qələbələrini anmaq üçün oyunlar təşkil etmiş, ardınca isə onu rəsmi olaraq tanrı elan etmişdir. Belə vəziyyət cəmiyyətə Oktavianın ilahi gücə arxalandığı fikrini aşılırdı. Bu addım Avqustun Roma cəmiyyətində həyata keçirdiyi dini reformasiyanın əsasını təşkil etdiyini deməyə əsas verir [7].

Oktavian Avqustun söyləri nəticəsində Sezarın tanrı kimi təqdim edilməsinə başda Mark Antoni olmaqla, müxalif qüvvələrin qarşı çıxmasına baxmayaraq, bu, Avqustun mövqeyini cəmiyyətdə möhkəmləndirmiş və imperator kultu yaranmışdır. Bununla da, Romanın vahidliyinin zəmanəti və simvolu kimi qəbul edilmiş imperatorun şəxsi nüfuzu müqəddəslik ilə imperiya ideologiyası arasında əlaqə yaratmış, dini məzmun qazanmışdır. İmperator kultu qısa müddətdə Romaya tabe olan bütün dövlətlərə yayılmış və imperatora sitayiş adı altında fərqli dilləri, inancları və xalqları birləşdirən ideologiyaya çevrilmişdir. E.ə. 40-cı ildən bəri tanrı oğlu (divi filius) adlandırılan Oktavian bu kultun ilk rəsmi şəxsidir [7].

E.ə. 31-ci ildə Avqust rəqibi Mark Antonio və Kleopatranın birləşmiş qoşunlarını məğlub etmiş və Romanın ilk imperatoru olmuşdur. Vətəndaş müharibəsini bitirən və mütləq hakimiyyətin əsasını qoyan bu qələbənin şərəfinə Avqust Qədim Romanın ən önəmli yerlərindən biri olan Palatinus təpəsində Apollon məbədini tikdirmişdir. E.ə. 27-ci ildə senatın Oktaviana Avqust, yəni “ən böyük”, “əzəmətli” adı verməsi ilə Roma imperator kultu pik səviyyəsinə çatmışdır. Bu adla Avqust həm siyasi, həm də dini mənada tək hakim olmuşdur. Oktavian e.ə. 12-ci ildə Lepidusun ölümündən sonra əlavə olaraq Roma dininin ən vacib vəzifəsi olan pontifeks maksimus vəzifəsinə yiyələnmişdir. Miladdan əvvəl 2 fevral tarixində Avqusta “pater patriae” – “ölkənin atası” titulu verilmişdir. Beləliklə, Romada ilk dəfə din və siyasət bir insan tərəfindən idarə olunmağa başlanmışdır [7].

Oktavianın həyata keçirdiyi islahatlar onu siyasi və dini liderə çevirmişdir. O, Qədim Roma dininin ənənəvi prinsiplərinin uzunmüddətli olması üçün bir çox işlər görmüşdür. Kahinliyə ictimai imtiyazlar vermiş, dini təbəqənin rəğbətini qazanmaq üçün inşa etdirdiyi məbədlərlə hərbi və siyasi uğurlarını əbədiləşdirmişdir. Bu islahatlar Oktaviana təkə siyasi güc gətirməmiş, həm də Roma dinini siyasi nüfuz sahibi olan və ilahiləşdirilən imperatorları dəstəkləyən bir quruluşa çevirmişdir. Oktavianın dövründə yaranan imperator kultunun ən

əhəmiyyətli göstəricisi xalqın imperator və ailəsi adından qurban kəsmə mərasimi idi. Lakin sonrakı əsrlərdə bu tətbiqə müqavimət göstərən xristianlar dövlətlə qarşı-qarşıya qalmış və dövlətin xristianlara qarşı siyasətinin ən vacib təyinedicilərindən biri olmuşdur. Öz siyasətində dinə geniş yer verən Ovtavian Avqustun dövründə dövlət-din münasibətlərini araşdırmaq ayrı bir mövzudur.

Hazırda Qərb cəmiyyətlərində dövlət din-münasibətlərini öyrənmək baxımından ilk mövzədə Qədim Roma dövrünə müraciət etmək daha məqsədəuyğundur. Çünki dövlətçilik, sosial idarəetmə, hüquqi sistem, tolerant cəmiyyətə sahib olma baxımından Roma təcrübəsindən hələ də istifadə olunur. Bu mövzunun araşdırılması və özündə bir çox millətlərin mədəniyyətlərini birləşdirən zəngin Roma təcrübəsinə müraciət edilməsinin bütün cəmiyyətlər üçün müasir dövrdə də olduqca faydalı olduğu qənaətinə gələ bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Hasan Hüseyn Adalıoğlu. Siyasətnamelerde din devlet ilişkisi / <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/38506/510511>
2. İsmail Kaya. Makrososyolojik perspektife göre İslam tarihinde din ve devlet ilişkisi modelleri // Tokat İlmîyat Dergisi, 2020.
3. Ethem Ruhi Fıǧlalı. Din ve devlet ilişkileri // Atatürk araştırma merkezi dergisi, 1998 / http://isamveri.org/pdfdrq/D00229/1997_38/1997_38_FIGLALIER.pdf
4. <https://www.britannica.com/place/ancient-Rome>
5. Murat Katar. Hristiyanlık öncesi Roma'da dinin gelişim serüveni // Cappadocia journal of history and social sciences, 2017 / https://www.academia.edu/35678782/HR%C4%B0ST%C4%B0YANLIK_%C3%96NCES%C4%B0_ROMADA_D%C4%B0N%C4%B0N_GEL%C4%B0%C5%9E%C4%B0M_SER%C3%9CVEN%C4%B0
6. Özgür Turak. Roma Pantheonu: Eski Yunan Tanrıları Nasıl Romalı Oldu? 2018 / <https://dergipark.org.tr/tr/pub/amisos/issue/41813/504680>
7. Ayşe Kan. IV ve V yüzyıl konsil kararlarında siyasi otoritenin etkisi. 2019 / https://www.academia.edu/42087492/IV_VE_V_Y%C3%9CZYIL_KONS%C4%B0L_KARARLARINDA_S%C4%B0YAS%C4%B0_OTOR%C4%B0TEN%C4%B0N_ETK%C4%B0S%C4%B0
8. <https://en.wikipedia.org/wiki/Flamen>
9. https://en.wikipedia.org/wiki/Pontifex_maximus

Турал Вализада

**РЕЛИГИОЗНАЯ СРЕДА И ГОСУДАРСТВЕННО-
РЕЛИГИОЗНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ДРЕВНЕМ РИМЕ**

РЕЗЮМЕ

Древняя Римская империя на протяжении веков могла управлять людьми разного этнического происхождения, языков, религий и культур благодаря своей политической структуре и правовой системе. Древнее римское право, история которого насчитывает около двух тысяч лет, оказало сильное влияние на формирование западной правовой системы и культуры с ее государственным управлением, религией и культурой. От города-государства до империи Рим также оказал влияние на язык, литературу, законы и управление многими землями. Кроме того, одним из основных факторов распространения христианства в Европе и формирования его как объединяющей силы была Римская империя. При изучении истории и государственного управления Рима, который имеет богатые традиции государственности, важно изучить отношения между государством и религией. Потому что религия занимала особое место в жизни римлян. Даже политическая история Рима напрямую связана с его религиозным прошлым.

Tural Valizada

**RELIGIOUS ENVIRONMENT AND STATE-RELIGION
RELATIONSHIPS IN ANCIENT ROME**

SUMMARY

Thanks to its political structure and legal system, the ancient Roman Empire was able to govern people of different ethnic backgrounds, languages, religions, and cultures throughout the vast geography it ruled. Ancient Roman law, which has a history of about two thousand years, had a strong influence on the formation of the Western legal system and culture with its public administration, religion and culture. From a city-state to an empire, Rome influenced the language, literature, laws, and administration of many lands. In addition, one of the biggest factors in the spread of Christianity in Europe and its formation as a unifying force was the Roman Empire. It is important to study the relationship between state and religion when studying the history and public administration of Rome, which has a rich tradition of statehood. Because religion had a special place in the life of the Romans. Even Rome's political history is directly related to its religious past.